

Kritike i prikazi / Besprechungen

Ljubomir Maksimović: *Vizantijski svet i Srbi*, Beograd: Istorijski institut, 2008, *Studia historica collecta*, knjiga 6, 535 str.

Vizantijsko carstvo, kao jedna od rijetkih konstanti Srednjeg vijeka, svojim je političkim, a naročito kulturnim uticajem, imalo ogromnu ulogu u razvoju susjednih naroda, samim time i Srba. Ta činjenica je i doprinijela tome da je vizantologija zauzela značajno mjesto u modernoj historiografiji Srbije. Od velikih imena treba spomenuti, naprimjer, od starijih Stanoja Stanojevića („Vizantija i Srbi“), Stojana Novakovića („Vizantiski činovi i titule u srpskim zemljama XI-XV veka“), preko čuvenog Georgija Ostrogorskog („Istorija Vizantije“, „Pronija“), Božidara Ferjančića („Vizantija i Južni Sloveni“), do mlađih Ivana Đurića („Sumrak Vizantije“), Radivoja Radića („Vreme Jovana V Paleologa“) i Tibora Živkovića („Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću, 600-1025.“). Samom vrhu srpske vizantologije već duže vrijeme svakako pripada i Ljubomir Maksimović, koji se svojom knjigom *Vizantijski svet i Srbi* samo učvrstio na tom mjestu. Lj. Maksimović je rođen 27. 11. 1938. u Skoplju. Završio je studij historije na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1961, magistrirao je na polju vizantologije 1965, a doktorirao 1971. Ubrzo se zaposlio na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je od 1986. redovni profesor. Postao je član Atinske akademije 2001, te Evropske akademije nauka, humanističkih nauka i umjetnosti u Parizu, 2005. Redovni član Srpske akademije nauka i umetnosti je postao 2009. Bio je potpredsjednik Association Internationale des Etudes Byzantines 1996, a bio je i član Međunarodnog komiteta za unapređenje ćirilsko-metodijevskih studija 1996. i Britanskog društva za unapređenje vizantijskih studija, 1998. Od objavljenih djela Lj. Maksimovića, treba istaći: *Grad u Vizantiji: Ogledi o društvu poznovizantijskog doba* (2003) i naročito *The Byzantine Provincial Administration Under the Paloiologi* (1988).

Knjiga *Vizantijski svet i Srbi* je zbirka članaka koje je Lj. Maksimović objavio u periodu 1970-2005. u raznim stručnim časopisima i izlagao na naučnim skupovima. Zbirka od ukupno 30 članaka je podijeljena u pet tematskih okvira: Prostor, Političke i ideološke rasprave, Državna uprava, Ljudi i događaji i Izvori.

U prvom tematskom okviru – Prostor, autor pokušava da pomoću historijske geografije približi zone međusobnog preplitanja vizantijske i srpske politike. Centralni članak ovog poglavlja je *Severni Ilirik u VI veku*. Ovdje nas autor vodi kroz cijeli VI vijek u kome će doći do potpune promjene etničke i političke strukture Balkanskog poluostrva, naročito njegovog središnjeg dijela – sjeverne provincije prefekture Ilirik. Interesantno je da na ovom području autor pronalazi i granicu između latinskog i helenskog svijeta. On razlikuje jezičku granicu, koja ide od Lješa, preko mirditskih planina, Debra i sjeverne Makedonije (između Stobija i Skupija), preko oblasti između Niša i Sofije (ostavljajući Niš i Remezianu u latinskoj, a Pautaliju i Serdiku u grčkoj sferi) na planinu Balkan i dalje ka Crnom moru na ušće Dunava, dok je politička granica mnogo udaljenija i odgovara slivu rijeke Drine. Što se tiče najezda varvarskih plemena, sjeverni Ilirik je u prošlosti dosta stradao, naročito u prodorima Atila i Teodorika, ali prve tri decenije VI vijeka su bile period mira, najviše zahvaljujući tome što su nosioci tadašnjih upada, hunsko-bugarska plemena, bila orijentisana na limes na donjem Dunavu i na Trakiju. U doba velikog cara Justinijana (527-565) koji je restaurirao Carstvo i na istoku i na zapadu, područje sjevernog Ilirika je ušlo u veoma težak period. Iako je car mnogo radio na obnovi starih utvrđenja, pa i na podizanju novih, ipak u njegovo doba dolazi do velikih bugarsko-slovenskih upada, od kojih se ističe onaj 545-551. koji se osjetio na širokom prostoru između Jedrena i Bosne, i 550/551. donio prvo značajnije zadržavanje Slovena preko zime na tlu Balkana. Poslije smrti Justinijana (565) dolazi do pojave novog velikog neprijatelja – Avara. Oni će do kraja ovog vijeka skoro u potpunosti uništiti gradski život na području sjevernog Ilirika, i time stvoriti uslove za trajnije naseljavanje slovenskih plemena. Kako autor kaže, Ilirik je pao kao žrtva sukoba između Vizantijskog carstva koje je bilo u trajnoj i izraženoj krizi sa narodima na čijoj strani je ležala historijska inicijativa. U članku *Srbija i pravci vizantijskih pohoda u XII veku*, autor je prezentirao interesantnu tezu da je pravac upada vizantijskih armija u Srbiju zavisio od

neprijatelja na kojeg su išli. Ukoliko su bili u sukobu sa Ugarskom, bez obzira na ulogu Srbije, vizantijski carevi su se uvijek oslanjali na carigradski vojni drum: Jedrene-Filipopolj-Serdika-Niš-Braničevo, dok su u sukobima protiv Srbije, kao usamljenog protivnika, obično nadirali s juga, od Skoplja putem Via Egnatie. Autor se takođe, bavi i misterioznim lokalitetom „Zigosa“ na srpsko-vizantijskoj granici. On donekle proširuje stavove i starije i mlađe historiografije i, na osnovu pisanja Ane Komnine i Mihajla Atalijata, smatra da u područje Ziga treba uključiti i Kosovo polje, a njegove granice približno povući preko Čičavice, Crnoljeve, planine Nerodmike, istočnih obronaka Šare, Skopske Crne gore, Žegovca, Koznice i južnih padina Kopaonika.

U drugom poglavlju autor se bavi ideološkim predstavama srpskog srednjovjekovlja, pri čemu je posebno fasciniran srpskom carskom titulom, kojoj posvećuje čak pet članaka. U članku *Grci i Romanija u srpskoj vladarskoj ideologiji* autor se posvetio titulaturi prvog srpskog cara Dušana i terminima koje je ta titulatura u sebi nosila, dokazujući da se Dušan, poput znatno ranijeg Karla Velikog ili vladara Trapezunta, nije smatrao ravnim vaseljenskom caru u Konstantinopolju, za razliku od bugarskog cara Simeona koji je u svoju titulaturu uvrstio i titulu cara Romeja. Time je Dušan donekle ograničio svoju titulu u etničkom ili teritorijalnom pogledu. Težnje srpskih vladara da svojoj vlasti dodaju i vjersku crtu i time se još više približe svjetskoj civilizaciji autor obrađuje u člancima *Vladarska ideologija u srpskoj državi i podizanje Studenice i Hilandar i srpska vladarska ideologija*. Izvanredan pregled uticaja vizantijske politike na Srbiju i razvoj srpske vladarske titule dat je u članku *Carstvo Stefana Dušana: geneza i karakter*. Počevši još sa Stefanom Nemanjom koji je po rođenju kršten po katoličkom obredu, autor pokazuje kako je iz političkih razloga Nemanja prigrlio pravoslavlje i tako orijentisao Srbiju prema političkoj ideologiji i kulturnim modelima vizantijskog svijeta. Nemanjin sin Stefan Prvovenčani je svojom ženidbom sa vizantijskom princezom dobio titulu sevastokratora, što je bilo uobičajeno za to vrijeme, ali je Srbima pokazalo kako da upotrijebe dvostruki model u odnosima sa zemljama Carstva: uključivanje njihovih vladara među funkcionere Carstva i njihovo uključivanje u carsku porodicu putem ženidbenih veza. Upravo u to doba dolazi do daljeg razvoja u shvatanju autokratskog položaja srpskog vladara. Počev od Stefana Nemanjića, svi će nositi titulu samodršca, što predstavlja odmicanje od vizantijskog autoriteta. Upravo su Stefan Nemanjić i njegov brat Rastko maksimalno iskoristili propadanje vizantijskog carstva i od Rima 1217. godine dobili kraljevsku krunu, a od Nikeje 1219. autokefalnu crkvu. Osvajanja kralja Milutina u Makedoniji, tradicionalnoj vizantijskoj teritoriji, dala su nov podsticaj mehanizmu imitiranja vizantijske države, a na portretima srpskih vladara se počinju prikazivati elemeti vizantijske carske odežde. Tada je „vizantizacija Srbije“ dostigla maksimum. Konačno, sa Dušano, m ideja o srpskom carstvu, koja je očito i ranije tinjala, dolazi do svoje realizacije. Odrastavši na dvoru u Carigradu, a budući i da je njegova majka bila bugarska princeza, Dušan je od početka bio pod dvostrukim uticajem, ali će ipak vizantijski model oblikovanja Carstva potisnuti „bugarsku inspiraciju“. Autor zaključuje da carska ideologija Stefana Dušana nije imala za cilj ni uništenje Vizantije, ni zasnivanje novog Carstva. Njen glavni napor bio je usmjeren na uključivanje u sistem vlasti Vizantijskog carstva, ali su sukobi ipak bili međudržavni, što je onemogućilo stvaranje univerzalnog Carstva.

U poglavlju o državnoj upravi autor uspijeva da čitaocu prikaže način oblikovanja vlasti u srednjovjekovnoj Srbiji. Tako u članku *Poreski sistem u grčkim oblastima srpskog carstva* opovrgava ranija shvatanja o dualizmu administracije u Srpskom carstvu, te pokazuje da je još car Dušan ulagao velike napore u njenom objedinjavanju i to donošenjem jedinstvenog zakonodavstva, vođenjem odgovarajuće vanjske i unutrašnje politike te preuzimanjem vizantijskih upravnih institucija u cijeloj zemlji. Na sličnom tragu je autor i u članku *Sevasti u srednjovjekovnoj Srbiji* gdje diskutira o dosad dosta nepoznatoj funkciji sevasta. Autor smatra da je ova titula, koja je u Vizantiji bila rezervisana za činovnike u katastarsko-finansijskim poslovima, u Srbiji donekle evoluirala. I sam autor smatra da se ne mogu sa sigurnošću utvrditi njihove ingerencije, ali da su svakako pored kefalija i prahtora spadali u najviše činovnike Carstva. Oni su se prevashodno bavili poslovima poreske i katastarske kontrole, ali je moguće i da su imali i određene sudske kompetencije.

Najopširnije poglavlje knjige je posvećeno ljudima i događajima. Jedan od najznačajnijih članaka je svakako uvijek aktualno pitanje – *Pokrštavanje Srba i Hrvata*. Maksimović najveći dio ovog rada posvećuje odbrani možda i glavnog izvora za ovaj proces – spisa *De administrando imperio*, cara Konstantina VII Porfirogeneta. Autor smatra da je stav većine hrvatskih i slovenskih historičara prema ovom spisu hiperkritičan. On ne smatra da stoji teorija da 30. poglavlje spisa ima drugačije korijene od 29. i 31. poglavlja, te logički zaključuje da zbog krajnjeg cilja ovog spisa, edukacije mladog princa za vanjske poslove, nema razloga da se podaci o Srbima i Hrvatima iskripljuju, pogotovo kada su podaci o drugim narodima ocijenjeni vjerodostojnim. Ocjenjujući čin hristijanizacije, sasvim ispravno, pravim procesom, a ne trenutnim događajem, autor smatra da je osnovni uslov hristijanizacije bilo već postojanje određenih državnih tvorevina, jer sam čin prelaska na drugu vjeru čitavog naroda je uvijek više političke nego idejne prirode. Konačni uspjeh u pokrštavanju ipak pomjera u IX vijek, tj. doba „slavenskih apostola“ Ćirila i Metodija. Tematski manje težak, ali isto tako dosta zanimljiv je članak *Kotanic Tornik* koji se bavi životom vizantijskog prebjege Kotanica na dvor kralja Milutina i njegovoj ulozi u kasnijim srpsko-vizantijskim

sukobima. Prvi put se ova ličnost spominje oko 1280. godine kada je koristeći se srpskim odredima pravio velike štete na vizantijskoj teritoriji, sve do Sera. Nagovoren od princa Konstantina da se preda, on dolazi u Carigrad, gdje zamalo izbjegava osljepljenje, ali je prisiljen da se zamonaši i otpremljen je u manastir kod grada Bruse. No, ubrzo odatle spektakularno bježi i dolazi na dvor kralja Milutina gdje će sljedeću deceniju učestvovati u napadima na Vizantiju i širenju srpske države ka jugu. Njegova prava uloga u tome nije poznata, ali koliko je smetao vizantijskom dvoru svjedoči i to da su na pregovorima za mir sa srpskim kraljem ultimativno tražili izručenje Kotanica. Kao što to obično i biva sa stranim najamnicima, i Kotanic je žrtvovan poradi viših ciljeva i predan je Vizantiji. Život je ubrzo skončao u jednom od zatvora.

Konačno, posljednje poglavlje knjige se odnosi na izvore. Autor u radu *Struktura 32. poglavlja spisa De administrando imperio* se bavi svakako najznačajnijim izvorom za historiju svih slavenskih naroda u srednjem vijeku, preciznije rečeno njegovim 32. Poglavljem, koje smatra jedinim cjelovitim tekstom o najstarijoj historiji srednjovjekovne srpske države. Autor se bavi razdvajanjem uvodnog dijela, koji je baziran uglavnom na lokalnoj narodnoj tradiciji, od teksta „Hronike srpskih vladara“, za koju smatra da je napisana od nepoznatog autora, savremenika i pristalice cara Romana Lakapina, u okviru vizantijsko-bugarskih odnosa, iz kojih je njegov gospodar izašao kao pobjednik. To potvrđuje i dosta providna teza da je srpski arhont uvijek bio potčinjen vizantijskom, a nikad bugarskom vladaru. U članku *Janjinska hronika kao istorijski izvor* autor se bavi ovim najznačajnijim izvorom za historiju grada Janjine i većeg dijela Epira u XIV vijeku, dok se u dva članka *Vizantijski pečati podunavske regije u Srbiji* bavi natpisima na mnogobrojnim pečatima (više od 40) pronađenim u podunavskoj regiji, a koji se danas čuvaju u Narodnom muzeju u Beogradu.

Knjiga *Vizantijski svet i Srbi* predstavlja životni opus akademika Ljubomira Maksimovića koji nam daje izvanredan uvid u pravo stanje srednjovjekovne Srbije i njene odnose sa najvećom silom tog područja – Vizantijskim carstvom. Ogromno korištenje izvora, kako domaćih, tako i vizantijskih, veoma bogat naučni aparat i širina obrađenih tema u ovim člancima predstavljaju pravo bogatstvo iz koga će moći znanje crpiti mnoge generacije vizantologa i medievalista.

Dženan Dautović

Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998), ur. Dubravko Lovrenović, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2010, 366 str.

Akademik Marko Šunjić jedan je od istaknutijih medievalista druge polovine XX stoljeća. Spomenica koja je pred nama posvećena je njegovom životu i djelu, a nastala je povodom desetogodišnjice od njegove smrti.

Marko Šunjić je rođen 15. februara 1927. godine u selu Rodoču u blizini Mostara. Za svoje profesionalno usmjerenje se odlučuje 1950. godine upisom na tek otvoreni Filozofski fakultet u Sarajevu. Nakon što je 1955. diplomirao, zbog nedostatka kadra, radio je kao gimnazijski profesor u Mostaru, gdje je obnašao i direktorsku funkciju. U školskoj 1956/1957. godini vratio se na Filozofski fakultet gdje je već ranije bio izabran na mjesto asistenta na predmetu Opšta istorija srednjeg vijeka. Ubrzo nakon toga odlazi na specijalizaciju u Ljubljanu kod akademika Milka Kosa, a već iduće 1959/1960. godine dobiva od italijanske vlade stipendiju koja mu omogućava da provede nekoliko mjeseci u venecijanskim arhivima prikupljajući građu za doktorsku disertaciju. Marljiv kakav je bio, Šunjić je ubrzo odbranio svoju disertaciju 1964. godine, a tri godine kasnije objavljena je pod nazivom *Dalmacija u XV stoljeću* (Sarajevo 1967). Knjiga je izazvala veliko zanimanje u tadašnjim naučnim krugovima s jedne strane zbog ekskluzivnosti materijala koji je u njoj prvi put publikovan, a s druge strane spornim pitanjima koje je Šunjić pokrenuo i riješio. Veći dio života proveo je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu gdje je prošao sva nastavnička zvanja: 1965. izabran je u zvanje docenta, 1970. za vanrednog profesora, a od 1975. godine za redovnog profesora. Njegovim imenovanjem za docenta Odsjek za historiju je po prvi put dobio stalnog nastavnika na predmetu Opšta historija srednjeg vijeka, gdje je ostao do penzionisanja 1990. godine. Potrebno je istaći da se penzionisanjem nije završio njegov rad na fakultetu, kojem je ostao vjeran do smrti, uključujući i teške godine opsade grada, održavajući predavanja studentima i pomažući im svojim savjetima i stručnim znanjem oko izrade magistarskih i doktorskih radova. Od 1993. Šunjić je član Hrvatskog društva za znanost i umjetnost u Sarajevu, a od 1996. godine, osnivanjem ogranka Matice hrvatske u Sarajevu i član njenog predsjedništva. Za dopisnog člana

Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine izabran je 1995. godine. U periodu od 1995. do 1998. godine vršio je dužnost direktora Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH.

Pored brojnih radova objavljenih u formi priloga kroz koje se ogleda profesorova tematska širina, posebnu pažnju privlače njegove monografske studije ispisane virtuosnom tehnikom pripovjedača i historičara. Pored već spomenutog djela (*Dalmacija u XV stoljeću*), Šunjić je autor knjiga: *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka* (Sarajevo 1980), *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)* (Sarajevo 1996), te posthumno objavljene *Narodi i države ranog srednjeg vijeka* (Sarajevo 2003) koja zaslugom profesora, iako njega više nema, i dalje obrazuje studente iz njemu omiljenog predmeta u kojem je ostavio neizbrisiv trag.

Najkraća biografija Marka Šunjića bila bi nepotpuna ako se ne bi istakla njegova uspješna politička karijera iza koje su ostali vidljivi rezultati. Ona mu je omogućila obnašanje niza značajnih političkih funkcija. Među najznačajnije ubrajaju se: obavljanje dužnosti poslanika SR BiH (1963-1967), zatim potpredsjednika Izvršnog vijeća Skupštine SR BiH (1969-1974), dok je svakako najvažnija bila pozicija ambasadora u Venecueli od 1979. do 1984. godine.

Usljed duge i teške bolesti 30. marta 1998. godine u Sarajevu je u 72. godini života preminuo akademik Marko Šunjić, naučnik neslučenih dometa i izuzetnih intelektualnih sposobnosti.

Život akademika Marka Šunjića skladno je sumirala Elmedina Kapidžija u radu *Biografija akademika Marka Šunjića* (13-16). Autorica prati Šunjićev životni put od mladalačkih dana i njegovog brzog uspona u naučnog radnika, do vremena njegovog punog intelektualnog procvata, kada je izgradio ugled nadaleko priznatog i cijenejenog autoriteta za opću i regionalnu historiju srednjeg vijeka, pri tome jasno istaknuvši razvojne faze njegove naučne karijere. Pored nezaobilaznog *nabrojanja* brojnih priznanja, nagrada i titula koje su se nagomilavale tokom Šunjićeve naučne karijere, autorica nije propustila istaći profesorove karakterne vrline, kojim je njegova ličnost obilovala. Harmonična kompozicija naučnih i ljudskih kvaliteta vješto zaodjenutih u kratku cjelinu vjerno reprodukuje akademikovu impresivnu karijeru.

Naučnu biografiju Marka Šunjića, s osvrtom na njegovu najomiljeniju istraživačku oblast, sačinio je njegov bivši učenik Đuro Tošić u radu *Srednjovjekovna Bosna u naučnom djelu profesora Marka Šunjića* (17-23). Autor je istakao veliki doprinos koji su Šunjićevi radovi kontinuirano nudili struci. Većina njih je bazirana na izvornoj građi, čime im je priskrbljena trajna vrijednost. U osvjetljavanju spornih i slabije poznatih pitanja bosanske historije Šunjić se upuštao u istraživanje nepreglednih prostranstava izvorne građe čuvane u Dubrovniku, Zadru i posebno u Veneciji. Njegove duge posjete spomenutim arhivima polučile su raznovrsnim pristupom historiji srednjovjekovne Bosne, od kojih se, prema autoru, posebno izdvajaju radovi o odnosima Bosne i Venecije koji su bili predmet njegovog interesa tokom čitave karijere, zatim tekstovi o padu srednjovjekovne Bosne, koje je posmatrao kroz prizmu dalmatinskih izvora, kao i tekstovi o ekonomskim odnosima Bosne i zaleđa.

Kao uvid u tematsku širinu Marka Šunjića od koristi je bibliografija koju je priredio Esad Kurtović, *Bibliografija radova akademika Marka Šunjića (1927-1998)* (25-33).

Ovom prilikom objavljen je prevod rada *Slaveni nastanjeni na području Ankonitanskog distrikta u 15. stoljeću* (35-52) Marka Šunjića koji je više zbog nepristupačnosti nego jezičke barijere bio relativno nepoznat širim naučnim krugovima. U ovom radu autor u fokus stavlja čovjeka koji je bio na marginama pisane historije: običnog siromašnog čovjeka izloženog teškim životnim uvjetima, na kojeg su i male vremenske i ekonomske turbulencije pogubno djelovale. Ovakvi uvjeti su bili glavni razlozi migracionih kretanja (njima zasigurno treba priključiti i jedan broj pustolova) iz Bosne i drugih slavenskih zemalja u pravcu Italije. Autor primjećuje da su vijesti o ovim ljudima relativno česte, ali su po sadržini veoma štute. Izvori govore da su se oni doseljenici, koji su preživjeli put, vrlo brzo talijanizirali prihativši nova talijanska prezimena. Najveći dio doseljenih Slavena se bavio zemljoradnjom i stočarstvom, dok su ostali, bez obzira na zanimanje, nastojali uštedeni novac uložiti u kupovinu zemlje. Napominjemo da je u radu nastalom skoro isključivo na nepoznatoj izvornoj građi autor svojim prepoznatljivim stilom na osnovu mnoštva autentičnih primjera osvijetlio potpuno nepoznate sudbine ljudi koji su se odlučivali, napustivši sve, potražiti uvjete podnošljivijeg života.

Boljem poznavanju bosanskih izrađevina od srebra doprinosi jedan od posljednjih radova velikog naučnog autoriteta Sime Ćirkovića pod naslovom *Jedan primjer kruženja darova* (53-57). Na osnovu jednog dokumenta iz Državnog arhiva u Veneciji, kojeg je u ovom radu u cjelini objavio, autor prati sudbinu jedne srebrene kupe koja je kao poklon „kneza Stefana od Bosne“ upućena venecijanskoj vladi, da bi zatim završila u Jedreni gdje joj se gubi trag.

Detaljnim pretresanjem trgovačkih knjiga braće Kabužić (1426-1433) Desanka Kovačević-Kojić u radu *Plika srebro iz Srednje Bosne u trgovačkim knjigama braće Kabužić* (59-68) sagledava način na koji se odvijala trgovina plikim srebrom između Podvisokog, Dubrovnika i tržišta u Veneciji. Proučavanje ekonomskih veza na osnovu ovih trgovačkih knjiga omogućava autorici da prati proces izrastanja Podvisokog u značajan privredni

centar tokom prve tri decenije XV stoljeća, kao i cjelokupne organizacije izvoza plemenitih metala onih Dubrovčana čije se knjige nisu sačuvale.

Svojoj bogatoj bibliografiji o Crkvi bosanskoj Franjo Šanjek je dodao još jedan rad: *Katarska inicijacija i pristup crkvi bosansko-humskih krstjana (13 /15. st.)* (69-81) u kojem nastavlja svoj dugogodišnji rad na sklapanju ovog, gledano po broju pristupa, ogromnog mozaika. Ovim radom autor nastoji osnažiti u historiografiji dugo prisutnu vezu između obreda Crkve bosanske i dualističke katarske sekte. Obred katarske inicijacije koji je opisan u latinskoj i provansalskoj redakciji katarskog obrednika iz XIII stoljeća prema autoru se bez sumnje ponovo reprodukovao u molitvenom obrascu sredinom XV stoljeća perom krstjanina Radosava. Prema mišljenju autora, Radosav je ove obrasce katarske provenijencije umetnuo na kraju Knjige otkrovenja, poznate i pod nazivom Apokalipsa, inače veoma čitane u krugu Crkve bosanske, koju je prepisao za svoga prijatelja Gojsava. U obliku priloga, autor je ponudio usporedbu bosanskog i provansalskog teksta koja bi trebala otkloniti i posljednju sumnju sa njegovih teza.

Slabo poznate trgovačke veze Ferare i Dubrovnika osvijetlio je, na osnovu neobjavljenog materijala iz dubrovačkog arhiva, Bogumil Hrabak u radu *Žitno tržište Ferare i Dubrovčani (XIV-XVIII vek)* (83-90). Autor primjećuje da su trgovačke veze između ova dva grada otpočele nešto kasnije nego je to slučaj sa drugim talijanskim gradovima, a da su intenzivirane od sredine XVI stoljeća kada je ferarsko žitno tržište predstavljalo osnovnu bazu za snabdijevanje Dubrovnika hljebnim zrnom. Zahvaljujući povoljnom geografskom položaju, Ferara je postala poznata po izvozu drugih žitarica, primjerice sirka i prosa, a od XVIII stoljeća i kukuruza na prostoru cijelog mediteranskog svijeta.

Neobjavljena izvorna građa iz Državnog arhiva u Dubrovniku bila je polazište i u radu Đure Tošića, *Isolica soli na Neretvi* (91-102). Pod ispolicom soli se podrazumijeva podjela polovine prodate soli među njenim vlasnicima i vlasima, koji su se brinuli za njen transport od tačke polazišta do krajnjeg odredišta. U fokusu autorovog zanimanja je upravo ta druga polovina koja se ustupala vlasima, na koju se izbjegavalo plaćanje carine. Razni primjeri krijumčarenja soli u području donje Neretve, od kojih su mnogi vrlo dosjetljivi, nabrojani su od strane autora. Ovim prilogom su proširena saznanja o intenzivnim trgovačkim poslovima uglednih dubrovačkih trgovaca i vlaha u zaleđu, od kojih su neki iznosili i do šest stotina tovara (preko 80.000 kg). Stalna potražnja i ogroman novac koji se mogao zaraditi doveo je trgovinu solju u osnovne privredne aktivnosti velikog broja Dubrovčana i Vlaha. Povećanjem trgovačke razmjene umnožili su se i načini krijumčarenja ovoga artikla koje autor u radu izložio.

Na razini političke teologije Dubravko Lovrenović u radu *Profani teror – Sveta retorika (kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao opaki pataren, bič katoličke vjere)* (103-160) zasnovanom na komparativnoj analizi diplomatskog materijala (ćirilskih povelja koje su jedni drugima upućivali), bavi se analizom političko-religijskog identiteta katolika Dubrovčana i vjerovatno najpoznatijeg pripadnika Crkve bosanske, bosanskom vojvodi Radosava Pavlovića. Kroz njihovu korespondenciju, posebno tokom *Konavoskog rata* (1430-1432), na vidjelo su isplivali politički motivi koji su se krili iza klišeiranih nominacija *pravovjeran-krivovjeran*, kao i, u našoj historiografiji neobrađenim, pojmovima političkog morala te političkog i vjerskog nacionalizma. Kroz rad se također provlači pitanje Crkve bosanske, koje su Pavlovići bili gorljivi zagovornici, posmatrano kroz pojavu *patronatskog prava i prava pokopa*, posebno izraženog u srednjovjekovnoj Bosni. Pored ćirilskih izvornih dokumenata, autor se koristi biblijskim tekstovima kojima su povelje, proizašle iz kancelarije ove vlasteoske porodice, protkane, pokušavši dokučiti kršćansko i božansko porijeklo vlasti koje je sažeto u formuli vladara *po milosti Božjoj*. Aktualizirajući malobrojne epitafe sa stećaka autor je pokazao kako se proučavanje ovih *kratkih biografija* nije primaklo kraju, nego se, zapravo, nalazi na početku, pri tome otvorivši vrata spoznaje koja je postala vidljiva kroz njihovu unutrašnju analizu.

Potvrdu o već davno u historiografiji prisutnoj tezi o starosti Bosne, koja se zbog manjka dokumenata nije mogla pomjeriti dalje od sredine X stoljeća, dao je Tibor Živković u radu *On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages* (161-180) pokazavši da je Bosna još prije 822. godine bila zasebna kneževina. Vijesti koje je dao bizantski car Konstantin Porfirogenet zapravo se, prema autoru, oslanjaju na izvor koji potječe iz prve polovine IX stoljeća. Poznata lista *kastra oikoumena* u spisu *De administrando imperio*, kako je nedavno pokazano, ne predstavlja spisak *naseljenih* gradova, nego listu gradova koji su u sastavu crkvene organizacije rimske crkve. Pored toga što ova spoznaja pomjera prvi spomen Bosne dalje u prošlost, ona je i siguran oslonac da je crkvena organizacija na Zapadnom Balkanu nastala prije početka franačkog misionarstva.

Milko Brković u radu *Isprave o venecijanskom vraćanju Dalmacije Hrvatsko-Ugarskom kraljevstvu* (181-220), zapravo raspravlja o dokumentima koji se odnose na politička zbivanja i historijske okolnosti pod kojima je došlo do uspostave *Zadarskog mira* 1358. godine. Autor je u rad uvrstio osam isprava koje je u cijelosti u obliku priloga prezentirao, pri tome se, dijelom, pozivajući na korpus mletačkih dokumenata koje je prepisao Šime Ljubić, te onih koje je autor imao priliku lično vidjeti u *Archivio di stato* u Veneciji pod novom signaturom. Autoro-

vim naporom ostvaren je uvid u korespondenciju glavnih aktera: ugarskog kralja Ludovika I s jedne, i mletačke vlade s druge strane, što je u konačnici dovelo do sklapanja mira povoljnog za Ugarsko kraljevstvo.

Temeljeći svoja istraživanja na dubrovačkoj arhivskoj građi, Esad Kurtović u radu *Posjed Kosača na otoku Šipanu* (221-231) u potrazi je za tragovima ove značajne bosanske vlasteoske porodice koja je svojim djelovanjem ostavila neizbrisivo obilježje na otoku, iz arhivskih izvora još poznatog pod nazivima Jupana, Zubana, Zupana, Giupana, Čupana i Supana. Vijesti o posjedu Kosača na Šipanu kreću se od prve polovine XV stoljeća, a kao ishodište za stjecanje ovog posjeda s vinogradima autor ističe kupoprodaju Konavala između vojvode Sandalja Hranića i Dubrovčana 1419. godine. Prihode od zakupa uživali su potomci Kosača sve do sredine XVI stoljeća, kada je iščeznuo i posljednji potomak ove ugledne bosanske porodice.

Rodoslov Vlatkovića dobio je novu dimenziju radom Srđana Rudića, *O potomcima Jurja (Đurđa) Radivojevića – prilog rodoslovu Vlatkovića* – (233-241). Autor je na osnovu objavljene i neobjavljene izvorne građe izvršio ispravke i dopune u rodoslovu ove značajne humske vlasteoske porodice koja je svoje posjede imala oko donjeg toka rijeke Neretve, poznate još pod razvojnim nizom Bogavčić-Radivojević-Jurjević-Vlatković. Autor je pronašao potomke Vlatkovića u prvim decenijama XVI stoljeća, pri tome ispravivši dugo prisutno mišljenje da se loza ove porodice ugasila krajem XV stoljeća. Strukturu svojih istraživanja autor je grafički prezentirao u formi rodoslovnog stabla Vlatkovića koje je upotpunio do sada nepoznatim članovima.

Na osnovu dubrovačkog i kotorskog izvornog materijala Marica Malović-Đukić je u radu *Porodica Zagurović u Kotoru (XIV-XV vek)* (243-255) prikazala djelatnost ove porodice kroz četiri generacije. Najistaknutiji član Zagurovića bio je Ilija, koji je do bogatstva i ugleda stigao uspješnim trgovanjem i vođenjem poslova oko raznih oblika kreditnih zaduženja krajem prve polovine XIV stoljeća. Predmet njegove trgovine bila je vrlo tražena roba: so, razne vrste metala od kojih je prevladavalo srebro, koje je prema mišljenju autorice, pored Srbije, vjerovatno izvoženo i iz Bosne, te talijanske tkanine, veoma cijenjene u visokim društvenim slojevima. Pored najstarijeg člana porodice Ilije, autorica prati privatni i poslovni život njegovog sina Nikole, unuka Stefana i Stefanovih sinova koji su svi zajedno kroz jedan vijek kontinuirano djelovanja učestvovali u privrednom i društvenom uzdizanju Kotora.

Život i ulogu poznate bosanske vlasteoske porodice Šantića sa svojim glasovitim članom tepčijom Batalom osvijetlio je Amir Kliko u radu *Lašvanska vlastela Šantići* (257-284). Uspijevajući da rekonstruira genealogiju Šantića, autor njihove predstavnike prati skoro cijelo jedno stoljeće od 1366. do 1463. godine. Posebna pažnja je posvećena njenom najistaknutijem članu Batalu Šantiću koji se, na osnovu službe koju je u bosanskom državnom aparatu obavljao, okitio titulom tepčije. Značaj i ugled te titule najbolje pokazuje činjenica što su njegovi sinovi nosili prezime Tepčić umjesto uobičajenog i raširenijeg patronimika. Oskudnost izvorne građe primorala je autora da pribjegne pažljivim etimološkim analizama riječi koje se izvode iz imena Batal(o), Šantić, tepčija i sl. Autor je pokazao i zanimanje za rasprostranjenost vladarskih domena u lašvanskom kraju.

O viteškim turnirima kao značajnim događajima srednjovjekovnog društvenog života *nijemim govorom* pričaju brojni stećci, dok je pisana građa fragmentarna i štura. Popunjavanju ove velike praznine doprinosi rad Emira O. Filipovića *Viteške svečanosti u Budimu 1412. godine i učešće bosanskih predstavnika* (285-306). Analizirajući izvorni materijal autor je izvršio identifikaciju kralja i trojice bosanskih velikaša čija imena ili nisu sačuvana ili su zapisana u iskvarenom obliku. Česte političke promjene na bosanskom tronu početkom XV stoljeća, kao i činjenica da svi izvori od reda govore o „kralju Bosne“ kao učesniku, otežali su utvrđivanje ličnosti kralja koji je 1412. godine prisustvovao na ovoj viteškoj svečanosti. Autor je temeljitim istraživačkim pristupom pouzdano utvrdio da je u pitanju Stjepan Ostoja, ispravljajući krivo mišljenje da se iza imena kralja krije Tvrtko II. Raspravljajući o učešću svake ličnosti ponaosob autor je, pored Hrvoja Vukčića Hrvatinića i Sandalja Hranića, ubrojio i kneza Pavla Radinovića, popunjavajući ovim zadnjim bosansku delegaciju u Budimu.

Jedan aspekt razmjere bosanske politike u Dalmaciji nakon smrti bosanskog kralja Tvrtka sagledava Neven Isailović u radu *Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka* (307-325). Objavljena izvorna građa poslužila je autoru kao osnovica u istraživanju kratkih biografija ljudi koji su na hijerarhijskoj ljestvici bili niže pozicionirani od vlastele iz roda Hrvatinića, posebno braće Vuka i Hrvoja Vukčića. Upravo su oni bili ti koji su činili glavni oslonac vlasti Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj. Njima su povjeravane najvažnije službe i zadaci iz jednostavnog razloga što se u njih, pošto su bili iz kruga njihovih ljudi, tj. familijara, najmanje sumnjalo. Vezivanjem familijara neposredno za sebe oblasni gospodari su stvorili predušlove kako bi održali stečenu reputaciju, rezime je autora.

Migracijska kretanja čiji se intenzitet kretao ovisno od opsega osmanskih prodora, na primjeru oblasti između rijeka Save i Drave pokazuje Hrvoje Petrić u radu *O srpskopравoslavnim doseljavanjima u Kraljevinu Slavoniju do početaka 16. stoljeća* (327-348). Kretanja srpskopравoslavniх doseljenika, kako ih autor zove, koja su u većoj mjeri započela u prvoj polovini XV stoljeća, ostavila su traga na govoru slavonskog područja (ijekavska novoštokavština), kao i u prezimenima koja su se do danas održala. Ova i kasnija doseljavanja srpskog stanovniš-

tva su, prema mišljenju autora, potjecala sa područja današnje Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. Posebna pažnja posvećena je istaknutim ličnostima sa slavonskog područja za koje se veže srpsko porijeklo. Autor, u tom smislu, spominje Katarinu (Kantakuzinu) Branković, srpskog despota Vuka Grgurevića (Brankovića) te Ivana (Ivaniša) i Stjepana (Stevana) Berislavića, kao i posjede Kosača.

Kvaliteta prezentiranih radova vjerno oslikava naučne profile autora od kojih se, s obzirom na reputaciju i ugled, ništa drugačije nije očekivalo. Podijeljena u dva osnovna dijela, Spomenica omogućava korisniku da se najprije upozna sa impresivnom naučnom karijerom akademika Marka Šunjića, kao i sa njegovim naučnim dostignućima, dok drugi dio sadrži, uglavnom na izvornom materijalu fundirane radove. Raznovrsnost tematskih cjelina, koje u izuzetnim slučajevima prelaze granice srednjega vijeka, prikazuju vjerske prilike, političke, kulturne i ekonomske odnose iz bosanske prošlosti, od kojih su mnogi sasvim, ili djelimično nepoznati. Povećanju bolje preglednosti prezentiranih radova doprinosi vrlo tačan imenski i geografski registar. U vremenu nepovoljnog ambijenta za izdavaštvo, raduje kvalitetno opremljena i publikacija, što je i minimum onoga što je naučnik *Šunjićevog renomea* zaslužio.

Atributi koji su Šunjiću pripisali njegovi poznanici kao čovjeku u kojeg su se poput nabujale rijeke ulijevali bistri izvori razuma, mudrosti, nauke i vještine, kao da reprodukuju riječi Boetija Dačkog, koji u svijetu svoga poimanja za intelektualce kaže da su oni *po prirodi čestiti, kreposni i trezveni, pravedni, snažni i slobodoumni, prijazni i plemeniti, velikodušni, poštovaoci zakona, otporni na čari užitaka...*

Nedim Rabić